

Archiv zvukových záznamů nářečných promluv

věda

kolem
nás

prostory
společné
paměti

132

Akademie věd
České republiky

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení se zabývá systematickým výzkumem nespisovných útvarů českého národního jazyka; vedle problematiky tradičních teritoriálních dialektů a formování interdialektů zkoumá zvláštnosti běžné mluvy, a to i v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničních oblastech.

Současná bádání se soustřeďují na výzkum nářečního lexika v apelativní i propriální sféře. Hlavním úkolem oddělení je elektronický *Slovník nářečí českého jazyka*, který je od roku 2016 zpřístupňován na webu snj.ujc.cas.cz. Společně s ním pokračují práce na *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, jehož hesla jsou zveřejňována od roku 2014 na stránkách spjms.ujc.cas.cz. Pracovníci oddělení se podílejí i na mezinárodních projektech, konkrétně na *Slovanském jazykovém atlasu* a *Evropském jazykovém atlasu*. V současnosti jsou v oddělení řešeny dva projekty NAKI III. Cílem jednoho z nich je nový celouzemní výzkum vedoucí k *Atlasu českého jazyka*, jenž naváže na monumentální *Český jazykový atlas* (v tištěné verzi 1992–2011; digitalizovaná verze dostupná na cja.ujc.cas.cz, aktualizovaná HTML verze na cja.ujc.cas.cz/e-cja). U druhého projektu pak bude výstupem nová nářeční čítanka, sada softwarů umožňujících automatickou detekci dialektů nebo přepis nářečních nahrávek a také nářeční fonotéka, první svého druhu v České republice. Členové oddělení se též soustavně věnují edukační a popularizační činnosti, jsou mimo jiné autory putovní výstavy *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*. Podrobně o činnosti dialektologického oddělení viz ceskanareci.cz a jamap.cz.

Počátky zvukové dokumentace mluvených projevů

Nejpřesnějším způsobem dokumentace mluvené řeči je pořízení jejího zvukového záznamu. Pracovníci České akademie věd a umění se z toho důvodu již roku 1910 usnesli na vytvoření národní fonotéky, jež by budoucím generacím uchovala zvukový obraz doby, přičemž dokumentaci měla být podrobena i nářečí. Šlo o projekt inspirovaný obdobnými počiny v Paříži, Berlíně či ve Vídni a jeho iniciátorem byl u nás Josef Zubatý. Ovšem kvůli nedostačující technice byl plán odsunut. Na konci třicátých let byla myšlenka pořídit nahrávky na území Československa obnovena. Původní záměr byl z podnětu Jana Chlumského rozšířen o zaznamenávání „všech zajímavých a cenných stránek zvukového života“. Výsledkem nahrávací akce, která byla nakonec realizována v roce 1928 a v letech 1933–1934, bylo 506 nahrávek nejen nářečních projevů, ale také lidových písní, operních árií, básní, úryvků divadelních her, promluv významných literátů, politiků, vědců atd. K nahrávání sloužily voskové desky, z nichž měly být vyhotoveny gramodesky; zakázka však byla dodána v neúplnosti, a některé vyrobené gramodesky byly nadto poškozené. I kvůli dalším komplikacím nebyl plánovaný archiv nikdy založen, a tak celá akce skončila víceméně nezdarem.

Je však nutno si uvědomit, že šlo o vůbec první pokus o záchovu jazykového kulturního dědictví touto cestou. Dochované záznamy z přelomu dvacátých a třicátých let přešly později do péče fonetického kabinetu při Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd (dále ČSAV) a byly postupně obohacovány jednak o nářeční záznamy nahrávané jazykovědci přímo v terénu, jednak o nahrávky různého obsahu získávané darem od veřejnosti. Další záznamy mluvených a zpívaných projevů v té době pořizoval také Ústav pro ethnografii a folkloristiku ČSAV, různá univerzitní pracoviště a Český rozhlas.

Soustavná dokumentace nářečních promluv se později stala jedním z hlavních cílů dialektologického oddělení, které bylo zřízeno při Ústavu pro jazyk český České akademie věd a umění (později ČSAV) v roce 1946 nejdříve v Praze a v roce 1952 i v Brně. Pořizování nahrávek bylo na tomto pracovišti započato v padesátých letech 20. století, soustavné práce na tvorbě vlastního archivu, později nazvaného Archiv zvukových záznamů nářečních promluv (dále AZZNP), však spadají do let šedesátých a sedmdesátých.

Vznik nářečního zvukového archivu

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století probíhaly intenzivní terénní výzkumy v rámci sběru jazykového materiálu pro připravovaný atlas nářečí českého jazyka. Během této akce byly pořizovány i zvukové záznamy autentických nářečních promluv, a to na celém českojazyčném území a také ve vybraných zahraničních lokalitách. Výzkum probíhal v letech 1964–1972, a to zpočátku na tzv. řídké síti výzkumných bodů, která zahrnovala 107 venkovských lokalit, později i v bodech mimo tuto opěrnou síť, mj. ve městech v souvislosti s výzkumem mluvy mládeže a v českých jazykových ostrůvcích v Polsku, Rumunsku a bývalé Jugoslávii. Nahrávky pořizoval tehdejší kolektiv dialektologického oddělení ČSAV, čítající kolem 30 členů. V relativně krátkém časovém úseku byly pořízeny nahrávky ve více než 300 různých lokalitách.

Výzkum pro *Český jazykový atlas* v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století

K nahrávání se používal kufříkový cívkový magnetofon Tesla Sonet Duo, vyznačující se robustní konstrukcí a vahou 12 kilogramů. Manipulace s tímto zařízením byla částečně ztížena nutností zapojit je do elektrické sítě, což bylo v případě některých chudších venkovských stavení problematické. Představu o pořizování nahrávek v minulosti si lze udělat z fotografie na obálce; jsou na ní zachyceni dialektologové Jaroslav Voráč a Janusz Siatkowski na výzkumu v polském Kuropatniku. Jejich kolega Pavel Jančák snímek okomentoval slovy: „Oba stojí před doškovou chalupou s mikrofonem a rozmlouvají u žebříňáku s ‚pohádkovým dědečkem‘, s panem Zezulkou, a ten má ještě v ruce cep. Ale hlavně, v popředí na židli je náš ‚dvorní‘ magnetofon Sonet Duo. Je tu tedy věrně představeno pravé prostředí při terénním nahrávání.“ (*Rozhovory s českými lingvisty I*, 2007, s. 131.)

Obtíží, s nimiž se museli pořizovatelé nahrávek v minulosti vypořádat, bylo mnohem více, jak popisuje Jarmila Bachmannová: „Zvukové snímky se pořizovaly přímo v terénu, v domáckém prostředí mluvčích, což na jedné straně zajišťovalo maximální spontánnost jejich projevu, na druhé straně však zase snižovalo technickou úroveň záznamu (do vyprávění zasahují přítomní členové rodiny, promítají se do něho hlasy domácího zvířectva, zvuky spojené s chodem domácnosti a v neposlední řadě i technické poruchy dané menší spolehlivostí dobového neprofesionálního nahrávacího zařízení).“ (Bachmannová, *Naše řeč*, 1999, s. 48.)

S nahrávacím materiálem se šetřilo, cívky nadto měly omezenou kapacitu. Z toho důvodu se zaznamenávali většinou mluvčí, kteří byli vyhodnoceni jako nositelé

archaické nářeční vrstvy a dokázali obzvláště barvitě líčit různé příhody nebo reálie. Vzhledem k výzkumným cílům šlo zpravidla o mluvčí ze starší generace ve věku 65 let a více, tedy z generace, která se narodila a vyrůstala v době před první světovou válkou. V obci, v níž se zkoumalo, nejprve proběhlo dotazníkové šetření pro zmíněný atlas, až poté došlo k samotnému nahrávání. Vytipovaní mluvčí byli vybídnuti k vyprávění o životě v obci, lidových zvycích, regionálních pokrmech, zaniklých (či zanikajících) řemeslech atd. Téma rozhovoru se vždy odvíjelo od znalostí a zkušeností mluvčího, též od jeho ochoty o tématu rozprávět; některá témata, zvláště spojená s krizovými situacemi, jako byla válka, nemoci či úmrtí, byla některými mluvčími (i výzkumníky) pokládána za tabu, tudíž nebyla volena.

Soustavné rozšiřování zvukového archivu

Obohacování archivu o nové zvukové nahrávky probíhalo i nadále, ve srovnání s érou celouzemního výzkumu v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století šlo ale spíše o akce lokálního charakteru. Oblasti pro tyto tzv. ověřovací výzkumy byly zpravidla vybírány podle potřeb právě řešených úkolů dialektologického oddělení, zejména v souvislosti se vznikajícím *Slovníkem nářečí českého jazyka* – během prací na tomto lexikografickém díle bylo několikrát zapotřebí v terénu ověřit např. významy konkrétních nářečních slov, vybrané hláskové či tvaroslovné jevy ap. Lokality byly voleny též s ohledem na pokud možno rovnoměrné zastoupení všech regionů (ve smyslu areálů českého, moravského a slezského). Jindy byly výzkumné body cíleny na pozadí prozaických pohnutek, jako byla snadná dopravní dostupnost nebo finance příliš nezátěžující rozpočet oddělení.

V roce 2023 byla zahájena nová etapa intenzivních výzkumů finančně podpořených novými projekty – během pouhého prvního roku bylo realizováno 85 výjezdů, čímž byl archiv obohacen o více než 300 nových nahrávek. Archivované záznamy jsou dlouhodobě rozmnožovány i díky spolupráci se školami, zvláště s Masarykovou univerzitou v Brně, a některé záznamy byly mj. obdrženy darem od zástupců veřejnosti.

Digitalizace zvukového archivu a výhledy do budoucna

Nejstarší záznamy byly pořízeny na cívkové kotouče. Od osmdesátých let začaly být používány převážně kazetové diktafony, které oproti starým kotoučovým magnetofonům umožňovaly snadnější manipulaci a byly mnohem dostupnější. Časem se ukázalo jako nezbytné převést staré nahrávky z magnetofonových pásek na modernější nosiče, ve spolupráci s Českým rozhlasem byly proto všechny záznamy digitalizovány. Tyto digitalizáty byly uloženy na kompaktní disky opatřené jednoduchou anotací, celkem jde o 460 fyzických nosičů. Ne u všech starých záznamů však byl tento proces úspěšný; některé cívky a kazety byly v natolik špatném technickém stavu, že z nich převedený zvuk byl vyhodnocen jako nesrozumitelný, deformovaný, tudíž pro jazykový výzkum nepoužitelný.

U kompaktních disků se dříve věřilo, že mají při správném skladování životnost 40–100 let. Tento názor je již překonaný, a tak se v současnosti pracuje výhradně s elektronickými digitalizáty zálohovanými na několika externích datových úložiscích.

Nahoře vlevo: mikrofony zn. Tesla používané v minulosti při pořizování nahrávek v terénu
 Nahoře vpravo: kotouče na cívkové magnetofony používané v minulosti k záznamu zvuku
 Dole vlevo: kotouč zn. Supraphon používaný v minulosti k záznamu zvuku
 Dole vpravo: kazetový diktafon používaný dříve dialektology v terénu

Při novodobých výzkumech jsou již využívány digitální diktafony, ojediněle i záznamníky zabudované v mobilních telefonech, pokud disponují nahráváním v bezztrátovém formátu wav, který umožňuje archivaci zvukových dat ve vysoké kvalitě.

Vlevo: digitální diktafon

Vpravo: nový typ diktafonu používaný dialektologickým oddělením při výzkumech od r. 2024

Dnes je sbírka uložena v interním archivu brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., její dlouholetou správkyní byla Milena Šípková. V roce 2022 byla péče o archiv předána Martě Šimečkové a pod jejím vedením došlo k souborné katalogizaci digitalizátů. Jednotlivým souborům, čítajícím k 24. 9. 2023 téměř 1750 položek o celkové stopáži kolem 620 hodin, byl přidělen jedinečný identifikátor. Ten je sestaven z čísla obce, jejíž nářečí nahrávka prezentuje (číslo je uděleno podle číselníku obcí, CISOB), roku pořízení nahrávky a pořadí v katalogu (např. 549401/2023/01 = nahrávka pořízená v Pozlovicích v roce 2023 s pořadovým číslem 1). Součástí katalogizačního záznamu je i zeměpisný lokalizátor sloužící v budoucnu k zanesení nahrávky do interaktivních map, dále jméno exploračního týmu, metadata týkající se informátora (rodíště, bydliště, rok narození, pohlaví, zaměstnání) nebo informace k obsahu nahrávky a jejímu jazyku. Jména informátorů podléhají anonymizaci, a to v souladu s evropským Obecným nařízením na ochranu osobních údajů (reg. EU 2016/679, GDPR).

V návaznosti na projekt *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka*, který je v dialektologickém oddělení řešen od roku 2023 za spolupráce odborníků na strojové učení z Vysokého učení technického v Brně a geoinformatiků z Univerzity Palackého v Olomouci, se nahrávky společně s veškerými metadaty postupně přesouvají do vznikající elektronické *Databáze nářečních promluv*; původně interní zvukový archiv se tak v roce 2026 otevře zájemcům o nářečí z řad vědců a badatelů. Plánována je též interaktivní mapová aplikace, která umožní zájemcům z řad široké veřejnosti jednak poslechnout nářečních nahrávek z různých oblastí, jednak bude jejím prostřednictvím možné doplňovat zvukový archiv vlastními nahrávkami. Veškeré výstupy budou zveřejněny na webu jamap.cz, kde se lze již nyní dočíst další podrobnosti o projektu nebo o aktuálních terénních výzkumech.

Nahrávky v AZZNP, stav k 24. 9. 2023

Celkový počet nahrávek z území ČR: 1741

Celkový počet lokalit na území ČR: 372

Celková stopáž nahrávek: 620 h

Délka nejkratší nahrávky: 20 s

Délka nejdelší nahrávky: 3 h 51 min

Průměrná délka nahrávky: 22 min 15 s

Převod zvukových nahrávek do textové podoby

Ke všem nahrávkám uloženým v AZZNP, starým i novým, jsou postupně pořizovány textové přepisy. Jejich tvorba je totiž předpokladem pro vyhodnocení jazykového materiálu i pro jeho využití třeba při tvorbě nářečního slovníku.

Za tímto účelem byla v minulosti sestavena *Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů* (1943, rozšířená verze 1951), která se později dočkala drobné revize v nářeční čítance *České nářeční texty* (1976, s. 7–9). Revize spočívala v přiblížení zápisu běžnější grafice, z toho důvodu byly vypuštěny speciální znaky pro znělé zadodásňové třené souhlásky *ʒ*, *ʒ̣* (byly nahrazeny digrafy *dz*, *dž*) a znak *ɣ* pro znělé

Vlevo: staré nahrávky byly digitalizovány a uloženy na kompaktních discích
 Vpravo: archivované nahrávky promluv pořízených během výzkumů pro Český jazykový atlas

ch (namísto něj začalo být psáno *h*), též se upustilo od vyznačování oslabených hlásek dříve signalizovaných povýšením příslušného písmena nad úroveň řádku (např. *pi^vovar* → *pivovar*). Ostatní speciální znaky a zásady zůstaly dodnes víceméně ponechány, a to ve snaze o zachycení výslovnostních rozdílů v jednotlivých nářečních oblastech (v souladu se zásadou „piš, jak slyšíš“).

Dnešní dialektologické přepisy, které jsou soustavně pořizovány k nahrávkám z AZZNP, se z toho důvodu v mnohém liší od klasických textů. Zejména se rozlišuje dvojí *i*, *y*, a to podle skutečné výslovnosti (srov. čes. *kočki* × slez. *kočky*), zaznamenává se měkkost u souhlásek (*ňic*, *d'et'i*), zachycuje se detailně asimilace znělosti (*gde*; *s vodou* × *z vodou*; *schořet* × *zhořet*), rozlišuje se šest realizací *l*-ové hlásky (*l*, *u*, *l*, *ḷ*, *l̇*, *l'*) a užívá se jediného grafému pro dlouhou *u*-ovou samohlásku, totiž *ú*, nikoliv *û* (*dúm*, *míka*). Další znaky užívané v dialektologické transkripci jsou vysvětleny v tabulce. Splynulé hlásky jsou značeny obloučkem, např. *pořá_**ce* (= *pořát se*). K suprasegmentálním jevům (přízvuku, intonaci, melodii, pauzám) se nepřihlíží.

V novějších prepisech byl oproti původním zásadám navíc zaveden znak mřížky (#) pro výraznější hezitanci zvuky, hvězdičky (*) v případě nedokončených slov (*a to f**, *fšechno*) a hranaté závorky u nejasných úseků (*šla aj[i] ona*; *jak to pravili, ajn grós [empfank]*). Začala být také nahrazována vlastní osobní jména jmény zástupnými v kontextech, jež by mohly vést k jednoznačné identifikaci osoby, což by mohlo být dané osobě nebo jejím blízkým či příbuzným nepřijemné (např. vyprávění o sousedských sporech, znásilnění ap.). V audiozáznamu je v případě jeho zveřejnění takováto zvuková sekvence vypuštěna a nahrazena pípnutím. Těchto případů však není mnoho, mj. z důvodu převahy nejednoznačných pojmenování osob ve vzpomínkových vyprávěních, např.: *slóžel sem f Šomvald'e o ňejaké Svobodové; ňejakej hejtman, Vocílka mu říkali*.

Lepší představu o podobě dialektologického přepisu si lze udělat z ukázky na str. 7–8. Jde o vzpomínku ženy narozené roku 1938 na osvobození Lanžhota na konci 2. světové války, konkrétně na krádež kola německými vojáky. Zvukový záznam byl pořízen v roce 2022 a lze si ho přehrát ve zvukovém archivu veslovech.cz (viz QR kód).

diferenční znak	charakteristika znaku
á	dlouhé labializované a (<i>dobrá</i> = dobrá; <i>hlápe</i> = hloupý)
a	krátké široké a (<i>tam</i> = tam)
á	dlouhé široké a (<i>boháč</i> = boháč)
b'	měkké b (<i>hřib'atom</i> = hřibatům)
c'	palatalizované c (<i>c'esto</i> = těsto)
ć	palatální ě (<i>ćesto</i> = těsto)
e	krátké široké e (<i>rebe</i> = ryby)
é	dlouhé široké e (<i>bék</i> = býk)
e	krátké zavřené e (<i>ten</i> = ten)
é	dlouhé zavřené e (<i>dobré</i> = dobré)
f'	měkké f (<i>š'ec</i> = švec)
g'	měkké g (<i>švag'er</i> = švagr)
k'	měkké k (<i>kočk'i</i> = kočky)
l'	měkké l (<i>al'e</i> = ale)
í	dlouhé l (<i>síp</i> = sloup)
l	krátké tvrdé l (<i>vúl</i> = vůl)
í	dlouhé tvrdé l (<i>víča</i> = vlče)
m'	měkké m (<i>m'esto</i> = město)
o	krátké široké o (<i>kos</i> = kus)
ó	dlouhé široké o (<i>d'óravé</i> = dřevavý)
o	krátké zavřené o (<i>stodola</i> = stodola)
ó	dlouhé zavřené o (<i>móka</i> = mouka)
p'	měkké p (<i>p'es</i> = pes)
í	dlouhé r (<i>trní</i> = trní)
s'	palatalizované s (<i>s'eno</i> = seno)
ś	palatální ś (<i>śeno</i> = seno)
v'	měkké v (<i>v'ečir</i> = večer)
w	bilabiální v (<i>bejwal</i> = býval)
z'	palatalizované z (<i>z'ima</i> = zima)
ź	palatální ź (<i>źima</i> = zima)
ə	redukce i, í (<i>ňat'</i> = nit), popř. redukovaný vokál vůbec (<i>protože</i> = protože); průvodní vokál u slabikotvorného r (<i>kark</i> = krk)
u	součást diftongů (<i>au</i> , <i>eu</i> , <i>ou</i> , <i>uo</i>); obalované l blízké u (<i>biu</i> = byl); neslabičná realizace hlásky v na konci slabiky (<i>praua</i> = pravda); varianta protetického v- (<i>uokno</i> = okno)

A ešče takoví jeden přibjech s teho mám, že # jak sme tam bili, tag z jednej strani sme bili mi u tich strom, tam bili dva stromi a s tej drugej strani bili ta partija a to biu a tá paňi, ta porodňi asistentka moja. A ona umjela dobře německi. A tám došli dva Němci, a že bi chceli jed, že do Cahnova. No, a tak ona sa s ňima domjuviu, oni si od nich*

chceli, že jen si vipoščajú koua, ale to nebiyo na vipoščaŋi nebo co. A ona sa s ňima tag domuuvyia, tak ten náš tata a ešče s tím # stríčkem tam mjeli koua, tá ona, tá paŋi jih dovédyia za ňima, že abi jim ti koua poščali a s, tak sme sa zbvavili aji tich kou a fšeckého. Tagže opravdu pře*, f tíh hrúzách, f takovej, ešče f takej hrúzi a že ešče sa staŋo aj taci ludé, že dovedli potfúknuť, podrazit jako tak toto, no.*

Za účelem přepisu byly nahrávky v dialektologickém oddělení donedávna přehrávány pomocí standardních přehrávacích programů zabudovaných v osobních počítačích, přičemž přepis byl pořizován do oddělených textových souborů. Nově je k tomuto účelu využíván specializovaný software umožňující spárování zvukové stopy s přepisem na úrovni krátkých segmentů, což vede k výraznému usnadnění práce. Zmíněný software bude napojen na vznikající *Databázi nářečních promluv*, čímž vznikne prostředí nabízející jeho tvůrcům jak efektivní archivaci nahrávek, tak jejich další zpracování v podobě transkriptů. Ve spolupráci s Vysokým učemím technickým v Brně jsou rovněž testovány možnosti zapojení metod strojového učení pro generování dialektologické transkripce z audionahrávek. Půjde tak o první pokus o vytvoření automatického transkriptoru u nás v případech přirozených regionálně rozrůzněných mluvených projevů.

! Zpřístupňování nářečních nahrávek a přepisu

Záměrem dialektologů je nejen shromažďování nářečních nahrávek a zpracování jazykových dat formou studií, monografií a slovníků, ale také zpřístupňování těchto záznamů veřejnosti. Vybrané přepisy starších nářečních nahrávek, které jsou součástí AZZNP, byly vydány v antologii *České nářeční texty* (1976). Součástí této bohaté nářeční čítanky, dosud nepřekonané, bohužel nebyl žádný zvukový nosič, který by text propojil se zvukem. Tento zásadní nedostatek nejprve částečně odstranilo vydání dvou kompaktních disků s nářečními ukázkami z Čech a z českojazyčných bodů v zahraničí, konkrétně z Polska, Chorvatska, Rumunska a Ukrajiny (*Jak se mluví v Čechách. Autentické zvukové ukázky z českých nářečí*, 2000; *Jak se mluvílo v českých vesnicích v cizině. Autentické zvukové ukázky z českých nářečí*, 2002), a zejména pak vydání 6. svazku *Českého jazykového atlasu*, tzv. *Dodatků* (2011). K tištěné knize byla totiž připojena dvě CD se 70 tematicky pestrými nářečními promluvami jakožto reprezentanty jednotlivých nářečí Čech, Moravy i Slezska. Uvnitř tištěného svazku se nacházejí přepisy těchto záznamů a podrobné charakteristiky zachyceného jazyka.

Tyto nahrávky se později staly materiálovým východiskem pro korpus DIALEKT, jenž je součástí Českého národního korpusu, byly rovněž zabudovány do korpusové aplikace *Mapka* jako ukázky starší nářeční vrstvy, dále do online *Nového encyklopedického slovníku češtiny* (2017) v rámci popisu jednotlivých nářečních skupin a nedávno ožily i v mobilní aplikaci Moravského zemského muzea *Tradiční kultura na Moravě* (2022).

V roce 2022 vznikla zvuková mapa *Jak se kde mluví*, jejímž prostřednictvím bylo zpřístupněno 135 nahrávek reprezentujících starší i mladší nářeční vrstvu. Mapa byla veřejnosti představena na výstavě *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí* (2022)

v podobě dotykového panelu, je rovněž dostupná na webu ceskanareci.cz. Mapa si vysloužila velkou pozornost mezi laickou i odbornou veřejností, a byla dokonce na 31. mezinárodní kartografické konferenci, konané v roce 2023 v Kapském Městě, nominována mezi 25 nejlepších mapových výstupů z celého světa v kategorii Story Maps, přičemž ve finále obsadila 3. místo.

Zvukový archiv veslovech.cz

Dalším krokem při zveřejňování tohoto materiálu, unikátního po jazykové i obsahové stránce, je vznik menšího veřejně přístupného zvukového archivu *Ve slovech* (veslovech.cz), jenž je tematicky zaměřen na promluvy odrážející krizové situace, zvláště válečné. Tento archiv vznikl díky podpoře programu Strategie AV21 Odolná společnost pro 21. století jako hlavní výstup aktivity *Odráz krize ve vyprávění nejstarší generace*, která byla řešena týmem pracovníků dialektologického oddělení pod vedením Marty Šimečkové v roce 2022 a na niž bylo následně navázáno aktivitou *Krizové situace perspektivou nejstarších generací*, řešenou již ve spolupráci s Historickým ústavem AV ČR, v. v. i.

Cílem aktivit bylo postihnout, jakým způsobem příslušníci starších generací prožívali krizové situace, jak je řešili a jaké jazykové prostředky a strategie jsou při jejich slovním popisu užívány. V reakci na rusko-ukrajinskou válku, která zvláště na počátku konfliktu rezonovala (nejen) v českém prostředí, bylo téma vymezeno ve smyslu krizí válečných a vůbec tlaku politické moci na osudy jednotlivce. Autobiografické narativy tak byly zúženy na vzpomínky na 1. a 2. světovou válku, události po Vítězném únoru 1948, invazi ruských vojsk do Československa v roce 1968, komunistický režim vůbec nebo aktuální dění na Ukrajině i ve světě.

Autentické zvukové záznamy byly čerpány z AZZNP (téma již přiblížených krizí je zachyceno asi na 170 nahrávkách), řada záznamů byla pořízena během řešení samotných aktivit, a to zvláště v oblasti jihovýchodní Moravy. K těmto nahrávkám, případně k jejich úsekům odpovídajícím zkoumanému tématu, byly pořízeny přepisy, které posloužily k analýze jazyka užívaného mluvčími starších generací, též k shrnutí obsahu jejich sdělení.

K dnešnímu dni je v tomto archivu obsaženo 90 záznamů ze 33 obcí České republiky, postupně jsou doplňovány další. Jde o kratší reprezentativní úseky tematicky odpovídající sledovanému záměru; před zveřejněním tak bylo nutné vytipovat dané pasáže, sestříhat je a pořídit k nim přepis spolu s vysvětlivkami méně známých jazykových jevů a reálií. Zápisy byly pořízeny dialektologickou transkripcí, umožňující čtenářům (a posluchačům) sledovat nářeční specifika, jako jsou asimilace, rozdíly v měkkosti retnic nebo vůbec hlásky nevyskytující se ve spisovném jazyce.

Zveřejněné nahrávky pocházejí z různých časových období, na jejich pozadí tak lze sledovat různou míru zachovalosti dialektů i častější příklon k méně nářečnímu vyjadřování v mladších záznamech – v těchto případech jde spíše o záznamy regionálně zbarveného jazyka nežli tradičního dialektu. Ve vyprávění mužů vzpomínajících na válečné útrapy a vojenskou službu mnohdy vystupují slova z vojenského slangu, často ještě rakousko-uherské éry, např. *atest*, *befěl*, *dekunk*, *ibunk*, *mašinkvér*, *obšit*, *štábsarc*. Tyto výrazy, většinou německého původu, se staly podkladem

pro menší slovník, jenž je rovněž součástí webových stránek. Tato lexikografická část je propojena se *Slovníkem nářečí českého jazyka*, uživatel si tak může u vybraných hesel ověřit, jakých dalších významů slova nabývají v nářečích, zda vstupují do nářeční frazeologie a kde všude byly tyto výrazy zachyceny.

Vyprávění jsou zajímavá nejen svou formou, ale i obsahem – zájemci si mohou poslechnout, jak fungovalo soužití českého a německého obyvatelstva v minulosti, jakých skutků se dopouštěli příslušníci Rudé armády při osvobozování v roce 1945 nebo k jakým tragickým událostem došlo v Prostějově roku 1968. Vedle závažných témat lze v archivu nalézt i humorné historky z vojny, třeba o náměsíčním vojákovi, opilém housátku nebo o tom, jak se z prostého vojína stal přes noc vysoce postavený důstojník. Nahrávky tak mají jedinečnou dokumentární i posluchačskou (resp. čtenářskou) hodnotu.

Problematická (ne)autentičnost textových převodů

Dialektologové se při pořizování prepisů snaží o co nejvěrnější záznam autentického regionálně rozlišeného mluveného jazyka. I z toho důvodu se transkribované nářeční texty v mnohém liší od zápisu, kterému jsme přivykli ve školních lavicích – musí v něm být zohledněny diferenční hlásky, spisovnému jazyku neznámé, a další prvky typické pro spontánní mluvu, jak již bylo popsáno. Ovšem žádný zápis není (a ani nemůže být) věrnou kopií mluveného projevu, to bychom museli zavést mnohem rozsáhlejší škálu znaků pro jednotlivé fonémy, nevystačili bychom si ani s Mezinárodní fonetickou transkripcí (International Phonetic Alphabet). Takové transkripty by však ztratily na srozumitelnosti pro neodborné čtenáře. Dialektologické prepisy je tudíž nutno brát jako zjednodušený převod mluveného (a slyšeného) projevu do podoby psané, textové.

Pořizovatel prepisu musí být jednak dobře obeznámen s nářečním rozrůzněním češtiny, s charakteristickými znaky jednotlivých nářečí a se zásadami dialektologické transkripce, jednak mu musí být vlastní trpělivost a pečlivost. Nahrávky je zapotřebí poslouchat opakovaně, někdy i s odstupem času. Vyhotovené prepisy v současnosti prochází několikerou revizí, až poté mohou přejít do vlastního zvukového archivu. Ne všechny nahrávky v AZZNP jsou přítom přepsány a revidovány, jde totiž o časově nesmírně náročné úkony.

V archivu jsou obsažena nejen tradiční souvislá vyprávění na způsob monologu, ale také dialogy mezi více účastníky, během nichž někteří mluvčí často vstupují do promluvy jiných aktérů. Právě tyto nahrávky odrážejí přirozenou formu komunikace. Jazyk demonstrovaný v *Českých nářečních textech* (1976) a v *Dodatcích k Českému jazykovému atlasu* (2011) je částečně upravený, s ohledem na cílového čtenáře záměrně idealizovaný – z prepisů, v případě *Dodateků* i z nahrávek byly vypouštěny sekvence s malým počtem nářečních znaků, byly eliminovány případy opakování, totéž platí o rozvláčných exkurzech narušujících hlavní vyprávěcí linii. Praxe spočívající ve „zdokonalování“ nářečních promluvy v textové podobě není výhradní doménou české dialektologie; setkáváme se s ní i jinde, např. ve slovenské nářeční čítance *Rozpamätávanie. Prvá svetová vojna jazykom prastarých otcov a materí* (2015), která je antologií nářečních textů (bez provázání s nahrávkou). Jedním ze současných cílů českých dialektologů je představit veřejnosti mluvený jazyk v jeho živé, nestylizované podobě. Nahrávky nejsou nijak upravovány

(s výjimkou náhrady některých vlastních osobních jmen z důvodu anonymizace).

Zjednodušení přepisů lze ilustrovat na ukázce z Bohdalova (okres Žďár nad Sázavou), která byla pořízena v roce 1969 a hovoří v ní muž narozený roku 1898 (nahrávka je přístupná pod QR kódem). Její přepis byl v *Českých nářečních textech* otištěn v této podobě:

U ti d'ed'ini bila, kuchiňe tam bila, a von te' šel (obrstlajntant Ryšánek) a vizitíroval mináš. Povidá: „Vi špeci, vokašte mňe mináš!“ Šel košťovat ti polifki a sakra, vipluf to. Povidá: „Todle má žrat negdo. Vi špeci špinavi!“ A báb, a kotel vivalil to na zem. A mi hladovi sme bili jako psi. „Co máte dál?“ No tak kuchař vod'delal hadr špinavej takovej a mňeli nokrdlata a hovjezi maso. Von to dicki napich a mrsk je kuchařovi do voči. A začal řvat na něho, no a to tu menáš rozházal. Ti d'eti to zbírali a slepice to popadali. Ti nokrdlata mu házel taki do voči tomu kuchařovi, vono mu to padalo za košilu, teklo mu to řsadi, i spotkem, ta vomáčka. A diš se viřval hodňe, tak povidá: „Vi špeci špinavi. Vi budete čistí.“

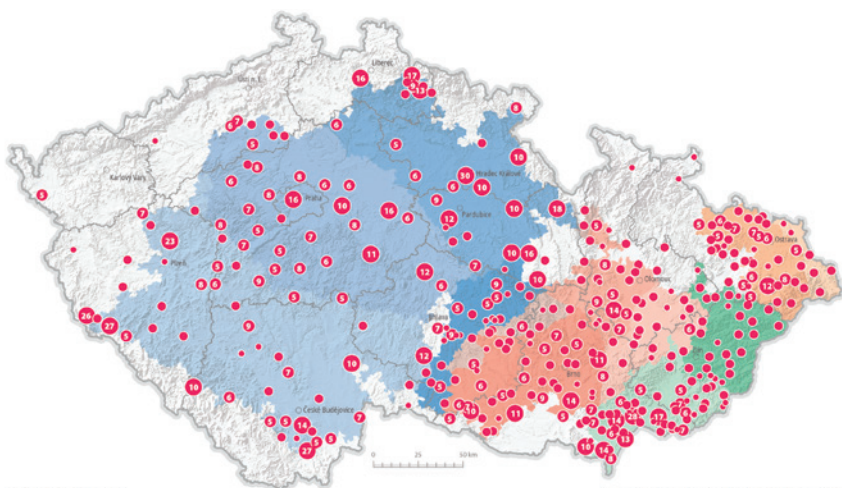
Revidovaný (a přesnější) přepis zveřejněný na webu veslovech.cz vypadá takto:

U tí d'ed'ini bila, kuchiňe tam bili. A te' von šel a vizitíroval mináš. Kuchaři mňeli uvařenou mináš a voňi mňeli, bili zvikli, vo jedenásti hodínách už dávali mináš a tohle už bilo púl jední. A voňi uš to mňeli, much tam hejno na tem a fšechno. To maso už bilo, to celí takovi hovjezi maso a nokrdlata mňeli z rajskou vomáčkou, to si tak pamatuju. Povidá: „Vi špeci, vokašte mňe mináš!“ Šel, košťoval tí # polifki, vipluf to, povidá: „Todle má žrat negdo? Vi špeci špinavi!“ A báb a kotel vr, vivalil to na zem. A mi hladovi sme bili jako psi. Ted' bili nokrdl „Co, co máte dál?“ No, tak kuchař vod'delal hadr špinavej takovej a mňeli nokrdlata a hovjezi maso. Von to maso dicki napich a mrsk je kuchařovi do voči. A kuchař sebou trásl a von ho: „Štencl, das řf'fluchte kcherl.“ A začal řvat na něho. No, a tu menáš rozházal, ti d'eti to zbírali a slepice to popadali. Ti nokrdlata mu házel taki do voči, tomu kuchařovi, vono mu to padalo za košilu, # teklo mu to řsadi i spodem, ta vomáčka. A diš se viřval hodňe, tak povidá: „Vi špeci špinavi, vi budete chod'it čistí!“*

Jazyk nahrávek

Vzhledem k cílům exploračních z řad dialektologů je očekávatelné, že většina nahrávek v AZZNP bude zachycovat nářeční promluvy. Zaznamenaná nářečí se přitom nacházejí v různé míře zachovalosti. Některá vyprávění, zvláště ze starší fáze nářečních výzkumů, jsou odrazem tradičních nářečí s relativně pevnou strukturou, jak je popsáno v *Českém jazykovém atlase*, zatímco v novějších záznamech jsou zřetelné stopy nivelizace. Přesto i v těchto případech jde o mluvu alespoň do určité míry regionálně zabarvenou. Pouze u hrstky nahrávek lze hovořit o mluvě nenářeční, polospisovné, popř. zcela spisovné.

Z hlediska geografického převažují nahrávky z moravského a slezského areálu, též z okrajových oblastí Čech. Oproti tomu středočeská oblast zdokumentována příliš není, minimálně zdokumentováno je např. Nymbursko, Mělnicko, Táborsko, Pelhřimovsko nebo Strakonicko (viz mapu na následující straně). Důvodem této

NÁŘEČNÍ SKUPINY

Ceská nářečí

- severovýchodočeská
- středočeská
- jihozápadočeská
- českomoravská

Středomoravská nářečí

- centrální
- západní
- jihní
- východní

Východomoravská nářečí

- severní (valašská)
- jihní (slovácká)

Slezská nářečí

- slezskomoravská
- slezkopolská

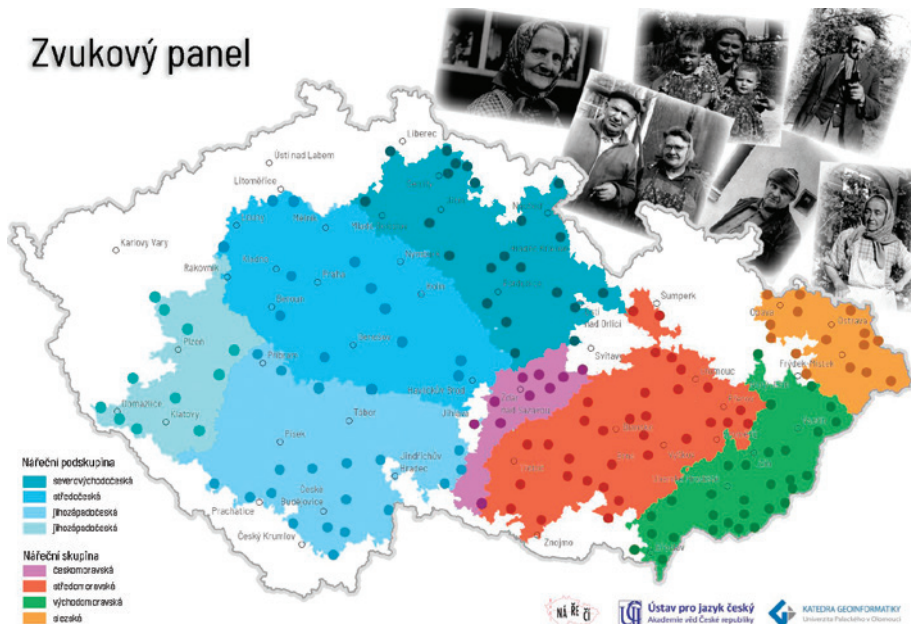
NAHRÁVKY Z VÝZKUMNÝCH LOKALIT

- 10 lokalita s 10 a více náhrávkami (max. 30)
- 5 lokalita s 5 až 9 náhrávkami
- 2 lokalita se 2 až 4 náhrávkami
- 1 lokalita s 1 náhrávkou

Nahoře: geografické rozložení náhrávek uložených v AZZNP (s omezením na území České republiky; dataset Alena Vondráková)

Dole: zvukový panel *Jak se kde mluví*

Zvukový panel

Nářeční podskupina

- severovýchodočeská
- středočeská
- jihozápadočeská
- jihovýchodočeská

Nářeční skupina

- českomoravská
- středomoravská
- východomoravská
- slezská

skutečnosti byl starší názor, že jde o oblasti jazykově nezajímavé – tradiční nářečí zde totiž do velké míry přešla do interdialektické obecné češtiny. Zcela ojediněle byly v minulosti pořizovány záznamy v pohraničí, které bylo ze systematického výzkumu dialektů vyloučeno kvůli skutečnosti, že bylo po roce 1945 nově osídleno, tzn. jde o území nářečně nepůvodní.

Explorátor, informátor a komunikační situace

Nářeční nahrávky jsou tradičně pořizovány metodou řízeného rozhovoru. V rámci komunikační situace jsou z toho důvodu přesně rozděleny role jednotlivých aktérů – pořizovatel nahrávky plní funkci výzkumníka, tzv. explorátora, zatímco na druhé straně stojí nahrávaný nářeční mluvčí, tzv. informátor, někdy též označovaný jako informant či respondent. V kompetenci explorátora je kladení dotazů, na které informátor odpovídá.

V ideálním případě je mezi oběma účastníky komunikace bližší vztah, který si explorátor (původně „cizinec“) vytvoří s informátorem během opakovaných setkávání, nebo který již existuje v době prvního nahrávání. Bohužel v AZZNP se nachází jen málo audiálních dokumentů, které by splňovaly alespoň druhou podmínku ideální situace pro pořizování zvukových záznamů (např. staré nahrávky z Březové, okres Opava, kde mluvu dědečka zachytil jeho vnuk Jan Balhar). Opakované nahrávání téže osoby v rámci dialektologických výzkumů soustavněji uplatňováno téměř není.

Skutečnost, že jde tedy zpravidla o vzájemně cizí osoby, může vést k nežádoucímu přepnutí jazykového kódu ze strany informátora směrem k vyjadřování spisovnému, popř. polospisovnému. Z toho důvodu je občas nutné, aby explorátor mluvčího explicitně, někdy i opakovaně vyzýval k uvolnění, každodenní mluvě, používané mezi rodinnými příslušníky nebo známými.

Zvláště při novějších sběrech bývá explorátorem přímo naznačeno nářeční vyjadřování; to však může některé nahrávané jedince přimět k nadužívání některých nářečních prvků, tedy ke snaze být až ukázkově nářečním mluvčím (jde pak o tzv. hyperdialekt). Zkušený dialektolog musí odhadnout, jaký přístup která situace a který mluvčí vyžaduje.

Snad nejdůležitější vlastností explorátora by měl být vlídný a chápavý přístup k lidem, též trpělivost. Navázání důvěry mezi explorátorem a informátorem je prvním krokem k úspěšnému výzkumu. Ne vždy se to však povede, mj. kvůli vnějším okolnostem, jak popisuje dialektolog Jan Balhar ve vzpomínce na výzkumy v minulosti:

„Terénní výzkum (...) nesl v různých dobách různé problémy. Když jsem shromažďoval materiál pro diplomovou práci, začala se u nás provádět násilná kolektivizace. Lidé na vesnici byli tehdy nedůvěřiví a ani starší lidé neměli moc času vysedávat a sloužit jako informátoři. Když jsme později zkoumali pro Český jazykový atlas, zemědělská družstva už fungovala a důchodci neměli povinnost pracovat na poli. A tak jsme mohli celé dny – pokud to starší lidé vydrželi – sedět a důkladně zkoumat.“ (Rozhovory s českými linguisty II, 2009, s. 26.)

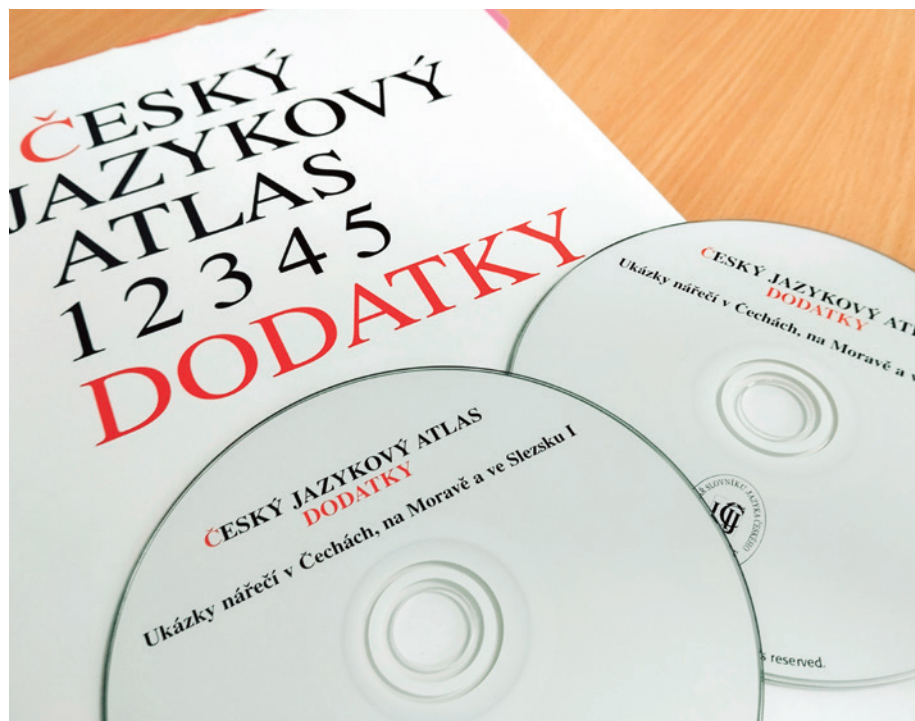
Ideálním informátorem je starousedlík, jehož rodiče (popř. i prarodiče) rovněž pocházeli ze stejné obce či z obcí sousedních, tzn. místní nářečí mu bylo přirozeným způsobem předáno předky. Tento mluvčí pak v dané oblasti prožil většinu svého

Nahoře: výzkumný tým dialektologického oddělení v roce 1966. Zleva: J. Balhar, V. Michálková, F. Matějek, S. Utěšený, J. Voráč, A. Vašek, P. Jančák, J. Skulina, M. Krčmová, M. Racková; ležící: L. Bachmann

Dole: nynější dialektologický tým, fotografie pořízena v roce 2023. Zleva: M. Šipková, P. Přádková, M. Šimečková, T. Kozlová, Z. Komárková (přední řada), M. Ireinová, B. Stupňánek, S. Spinková, T. Krch, Š. Temer (prostřední řada), F. Kubeček (zadní řada)

Nahrávky vydané společně s dodatky k Českému jazykovému atlasu

života. Dlouhodobější pobyty mimo nářeční areál, jako je např. studium ve větším městě nebo dojíždění za prací do nářečně odlišné oblasti, totiž mohou mít nemalý vliv na naše vyjadřování, a to jednak osvojováním si cizích nářečních prvků, jednak snahou o potlačení vlastních regionálních jazykových specifik. Eliminace nářečí může být způsobena i vyšším vzděláním mluvčího, ve výzkumu jsou proto před absolventy vysokých škol upřednostněni lidé se základním, popř. středním vzděláním.

Vzhledem k popsanému vystupují v nahrávkách, jež jsou součástí AZZZNP, majoritně příslušníci starších generací (ve věku od 60 let), zatímco mluvčí mladší jsou zastoupeni zcela výjimečně, a to zejména v návaznosti na doplňkový výzkum, který se prováděl v rámci celouzemního výzkumu v sedmdesátých letech 20. století. Zatímco o mluvčích z nejstarších záznamů toho příliš nevíme (někdy nám dokonce není znám ani rok pořízení nahrávky, rok narození mluvčího nebo jméno explora-tora), v případě novějších sběrů jsou již explora-toři pečlivější. U informátorů je zaznamenáván kromě roku narození a místa rodiště nebo bydliště také stupeň nejvyššího vzdělání a zaměstnání; tyto údaje se později mohou stát podkladem pro výzkum na poli sociolingvistiky. Jednotlivé skupiny však nemusí být pokryty rovno-měrně; např. v oblasti genderu jsou o něco více zastoupeny promluvy žen než mužů.

Nahrávky bývaly dříve pořizovány většinou v soukromém, domácím prostředí; mluvčí pak mluvili uvolněněji a přirozeněji. Nyní jsou však senioři obezřetnější,

cizí osoby nechtějí pouštět do svých příbytků, z toho důvodu je nutné návštěvy dialektologa u nich domlouvat předem prostřednictvím třetí, tzv. kontaktní osoby; pomocníky dialektologů se stávají starostové, knihovníci, učitelé, vedoucí folklorních spolků a další osoby, které se u místních obyvatel těší důvěře. V některých případech je nutno výzkum uskutečnit na obecním úřadě, v muzeu nebo místní knihovně, jindy se za mluvčími jezdí do zařízení pro seniory nebo domů.

Podmínkou pro pořízení kvalitní nahrávky je minimalizace rušivých zvuků v místnosti, jako je zvonění telefonu, zvuk televizoru, tikot hodin, hluk zvenčí, křik dětí apod. Ne vždy je možné takovéto prostředí zajistit. I z toho důvodu je kvalita nahrávek uložených v AZZNP rozkolísaná.

V počátcích budování nářečního archivu v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století probíhalo nahrávání potají, ve snaze o navození přirozené komunikační situace. Jan Balhar na tuto praxi vzpomíná takto:

„V seminářích jsme byli staršími pracovníky nabádáni, abychom nejprve získali důvěru informátorů a abychom se s nimi a s jejich problémy nejprve blíže seznámili, pak nepozorovaně vytáhli magnetofon a po delší době jej spustili. Informátor neměl vůbec tušit, že je nahráván. Sám jsem se tohoto doporučení zubý nehty držel.“ (Rozhovory s českými lingvisty II, 2009, s. 22.)

Od této praxe bylo později upuštěno – s ohledem na etickou stránku výzkumu je dnes naopak nezbytné získat svolení informátora k nahrávání ještě před jeho zahájením.

Nářeční výzkum nyní. Fotografie pořízena v obci Lanžhot na Břeclavsku

Nářeční výzkum v Bánově na Uherskohradištsku

Metoda řízeného rozhovoru

Při pořizování nahrávek je tradičně užívána metoda řízeného rozhovoru. Je to, jednoduše řečeno, povídání o věcech minulých i přítomných, během něhož mluvčí vzpomínají na dobu dětství a mládí, na pokrmy, které se dříve připravovaly, na staré zvyky a někdejší způsob života na venkově včetně srovnání s dnešní dobou.

Zatímco dříve bylo nahrávání omezeno na krátkou dobu, dnes mívají záznamy délku 1 až 1,5 hodiny. Rozhovory se vždy nesou v přátelské atmosféře, v žádném případě nejde o zkoušení, jak mluvčí někdy mylně předpokládají. U mluvčích bývá zpočátku viditelná nedůvěra a obava, obojí se však postupně vytrácí a oni se ochotně dělí o své vzpomínky a zážitky. Po ukončení rozhovoru se na dialektology dokonce mnohdy obrací s dotazem, kdy že zase přijedou. A někdy se skutečně domluví i opakovaný výzkum, spojený třeba s přednáškou pro místní školu nebo veřejnost.

Mluvčí jsou v úvodu konverzace obeznámeni s cíli výzkumu a jsou vyzváni k udělení souhlasu s pořizováním nahrávky, jejím uložením v archivu dialektologického oddělení a využitím k vědeckovýzkumným a prezentačním účelům. Jsou rovněž informováni o tom, že osobní údaje jsou z nahrávek eliminovány. Mluvčí jsou poté vyzváni k běžnému, každodennímu způsobu vyjadřování; užívání spisovného jazyka je nežádoucí. Z toho plyne i přizpůsobení jazyka ze strany výzkumníka. Následuje samotný dialog, který někdy přechází v souvislý monolog informátora; to je samozřejmě žádoucí, neboť primárním cílem je zachytit souvislou promluvu nářečních

Zahrajte si na dialektologa!

Zdokumentujte nářečí a běžnou mluvu ve svém regionu. Najděte mluvčího, který bude ochotný se do hry zapojit, a vyzkoušejte si s ním řízený rozhovor. V prvním kole můžete být vy exploraátorem a druhý „hráč“ informátorem, poté si můžete role vystřídat. Využít můžete návodné otázky uvedené níže. Nahrávku pak můžete, bude-li souhlasit nahraná osoba, poslat na adresu dialektologického oddělení, a rozšířit tak stávající archiv zvukových nahrávek.

Okruh Jídlo a pití - návodné otázky

1. Mluvčí starší generace:

Co se dříve vařilo/peklo/pilo?

Jak dřív vypadal/a snídaně/oběd/večeře?

Co se peklo/peče na Velikonoce/Vánoce/masopust?

Jaké druhy polévek se vařivaly?

Jak probíhá zabijačka? Jaká jídla se chystala během zabijačky?

Jak se dřív pekl chléb?

Jaké náhražky se užívaly dřív místo kávy?

2. Mluvčí střední generace:

Jaké je tvé/vaše nejoblíbenější jídlo?

Je nějaké jídlo, které si spojuješ/spojujete s dětstvím? Co dřív vařivala babička?

Jak vypadá klasická štedrovečerní večeře? Jaké pokrmy se podávají?

Jaká jídla se připravují z brambor?

Z čeho všeho se připravují placky? (A jak se těmto plackám říká?)

Jak se připravuje kynuté těsto?

Máš/máte nějaký rodinný recept? Jaký? (Včetně postupu.)

3. Mluvčí mladší generace

Jaká jídla máš rád/nerad?

Co se ti vybaví, když se řekne česká kuchyně?

Jaká jídla umíš sám/sama uvařit?

Jaké speciality umí vařit/péct tvoje maminka/babička?

Znáš nějakou krajevou specialitu?

mluvčích. Výzkumník z toho důvodu zpravidla do rozpravy zasahuje minimálně, a to krátkými dotazy vybízejícími mluvčího k souvislému projevu.

V českém prostředí dlouho neexistoval žádný oficiální seznam doporučených tematických okruhů pro sběr nářečního materiálu metodou řízeného rozhovoru. Dosud byla rozpracována jen některá dílčí témata, a to v souvislosti se specifickými výzkumnými cíli. Šlo například o okruh „jídlo a pití“, k němuž byl v roce 2022 sestaven soupis návodných otázek pro studenty absolvující stáž v dialektologickém oddělení. Cílem výzkumu bylo nejen zachytit autentická vyprávění s množstvím nářečních pojmenování pro pokrmy a nápoje, někdy regionálního charakteru, ale také získat svědectví o dřívějším způsobu života. Starší mluvčí si tak během rozhovoru vybavovali staré receptury, jednotlivé ingredience, chutě a vůně, skladbu

každodenního jídelníčku i obřadní pokrmy a zároveň srovnávali dřívější poměry s dneškem. Návodné otázky pak byly stážisty libovolně kombinovány, upravovány a doplňovány podle potřeb mluvčích. Další okruhy byly obdobným způsobem zpracovány ve studentských pracích vedených dialektology z Ústavu pro jazyk český AV ČR na Masarykově univerzitě. Zatím nejpodrobnější seznam návodných otázek byl nedávno zveřejněn na stránkách www.jamap.cz/otazky, a to v souvislosti se součástí pro školy Staň se superdialektologem.

Obsah sbírky z hlediska tematického a její využitelnost napříč obory

Při zálohování zvukových záznamů z šedesátých a sedmdesátých let 20. století byly kompaktní nosiče opatřeny popisky týkajícími se obsahu nahrávek (např. o *lidech z obce, o rodině, o zvycích, o hospodaření*), způsob deskripce však byl nejednotný. Nahrávky novějšího data informace o tematické náplni bohužel postrádaly zcela. Z toho důvodu jsou nyní nahrávky uloženy v AZZNP zpětně detailně popisovány, a to v souvislosti s pracemi na elektronické *Databázi nářečních promluv*. Každá nahrávka je tak provázána s katalogizační kartou, jejíž součástí jsou také obsahová metadata – jednoduše řečeno jde o jakési štítky vyjadřující, která témata na nahrávkách zaznívají. Díky těmto informacím bude v budoucnu možné nahrávky a jejich části filtrovat mj. podle obsahu vyprávění.

Bylo sestaveno 5 hlavních tematických okruhů, a to nahrávka, příroda, kultura, práce, události. U okruhů pak byla rozpracována dílčí metadata, např. u zvyků a svátků lze při editaci karty specifikovat, zda se rozprava týká jízdy králů, masopustu, pálení čarodějnic, Smrtné neděle, Vánoc, Velikonoc, hodů, dožínok atd. V současnosti se pracuje s 380 štítky, jimiž se postupně označují všechny nahrávky v budované databázi.

Soupis obsahových metadata se zakládá z velké části na záznamech ze starší doby, postupem času bude nutná aktualizace. Nyní se totiž v řízených rozhovorech stále více dostávají do popředí některá témata nová, např. mizející nářeční prvky, generační rozdíly odrážející se v mluvě a vůbec životním stylu, život v digitálním světě, epidemie covidu-19 aj. Mluvíci se také otevírají tématům dříve tabuizovaným, jako byl komunistický režim a s tím související kolektivizace zemědělství, a naopak se už upouští od některých témat tradičních, jako je např. pečení chleba, domácí výroba másla nebo hospodářské nářadí.

Je zřejmé, že audiozáznamy shromažďované pracovníky dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., jsou zdrojem unikátních jazykových dat, jež by mohla najít využití mj. v sociolingvistice, antropolingvistice, psycholingvistice či etnolingvistice. Mohou se rovněž stát cenným pramenem pro historiky, zvláště ty zabývající se dějinami všedního dne (tzv. mikrohistorií, dějinami zdola), a etnografy. Obsahově jsou zajímavé i pro laickou veřejnost. Ve vzpomínkových autobiografických vyprávěních totiž ožívá dřívější svět, nahlížený z perspektivy příslušníků starších generací, ale také morální hodnoty a názory dnešní společnosti již někdy vzdálené.

Výzva namísto závěru

Systematické pořizování zvukových záznamů nářečí, jejich archivace a prezentace formou veřejných archivů jsou jedním ze způsobů ochrany daného nehmotného kulturního dědictví. V této činnosti dialektologů, započaté již v padesátých letech 20. století, by však nebylo možné pokračovat bez úzké spolupráce s lidmi z regionů. **Z toho důvodu se na závěr obracíme k vám, milí čtenáři, s prosbou o aktivní zapojení do mapování nářečí českého jazyka.**

Jak se můžete zapojit?

Pokud vlastníte nějakou nářeční nahrávku, popř. záznam běžné mluvy vůbec, pošlete nám ji, rádi ji zařadíme do našeho zvukového fondu. Může jít i o nahrávky na starých nosičích (na cívkách/kotoučích, kazetách), ty projdou digitalizací, digitalizované soubory vám rádi poskytneme. Můžete také aktivně pořizovat nahrávky nové, i ty uvítáme. Těšíme se na spolupráci.

Kontaktní osoba:

Marta Šimečková

dialektologické oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Veveří 97, 602 00 Brno

simeckova@ujc.cas.cz

tel. +420 775 397 427

JE POTŘEBA ZACHRÁNIT ČESKÁ NÁŘEČÍ A UCHOVAT JE PRO BUDOUCÍ GENERACE

**STAŇ SE
SUPERHRODINOU
DIALEKTOLOGEM**

OBJEKT MISE- ČESKÁ NÁŘEČÍ

ZÍSKEJ VÝHRU PRO SEBE I PRO CELOU TŘÍDU!

JAKÉ VÝRAZY SE POUŽÍVALÍ V NÁŘEČÍCH PRO SLUNEČKO SEDMITEČNÉ?
BEDRUŠKA, MEDRUŠKA, VERUŠKA, KOKORUŠKA, PINKALUŠKA, BÁBRUŠKA,
PÓLUŠKA, MANDELUŠKA, ...

NEBO BERUŠKA ŘÍKÁŠ JINAK?

URČENO PRO MLADÉ ODVÁŽLIVCE VE VĚKU 10-19 LET

Výzkumné projekty

Publikace byla vytvořena v rámci aktivity *Krizové situace perspektivou nejstarších generací*, podpořené v roce 2023 výzkumným programem Strategie AV21 *Odolná společnost pro 21. století*. Aktivita navazuje na projekt *Odras krize ve vyprávění nejstarší generace*, řešený v roce 2022, a je zaměřena jednak na samotný prožitek krizových situací u seniorů a na řešení jejich dopadů, jednak na způsob, jakým jsou dané situace popisovány, konkrétně na využití specifických jazykových prostředků a způsob narace. V důsledku aktuálního dění ve světě, zvláště v souvislosti s rusko-ukrajinskou válkou mající nepřímý dopad i na obyvatelstvo České republiky, byl výzkumný záměr v průběhu řešení konkretizován ve smyslu válečných krizí, popř. vůbec tlaku politické moci na člověka. Výzkum je veden ve dvou liniích, a to v linii konfliktů minulých (1. a 2. světová válka, invaze ruských vojsk do Československa v roce 1968) a dějů současných (válka na Ukrajině, s tím spojená uprchlická vlna, inflace, energetická krize).

Jedním z výstupů jmenovaného projektu je webová stránka veslovech.cz. Slouží jednak jako prostor k prezentaci všech výsledků projektu (podcastu, přednášek, článků, zpráv z terénních výzkumů), jednak jako reprezentativní archiv zvukových nahrávek s autentickými promluvami dotýkajícími se válečných krizí, včetně prepisů a odborného jazykového komentáře. Součástí webové stránky je i menší slovník vojenských výrazů.

Zpřístupněné nahrávky byly jednak pořízeny během terénních výzkumů, realizovaných díky projektu, jednak jich byla velká část převzata z interního Archivu zvukových záznamů nářečních promluv, jenž je ve vlastnictví dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Z této skutečnosti mj. plyne, že jde majoritně o nahrávky nářeční, které projektovému týmu primárně slouží ke zmapování jimi odrážených jazykových univerzálií a specifík, nikoliv k hlubšímu popisu historických dějů; takové cíle si řešitelský tým neklade. Za tímto účelem doporučujeme případným zájemcům jiné, větší sbírky, zejména monumentální a jedinečnou Databázi dějin všedního dne nebo Paměť národa. Přesto nelze shromážděnému materiálu upřít zajímavost pro jiné obory, než je jazykověda, zejména pro historii. Vyprávění, původně shromažďovaná pro svou regionálně jazykovou odlišnost, mohou zaplnit některé mezery ve velkých dějinách příběhy těch, kteří je prožili.

Součástí sbírek dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., je Archiv zvukových záznamů nářečních promluv. Archiv je budován od padesátých let 20. století a je dodnes průběžně doplňován o nové nářeční záznamy. Obsahuje nahrávky z celého území České republiky s celkovou stopáží kolem 620 hodin, také několik nahrávek ze zahraničních enkláv českého jazyka. Jde tak o největší fonotéku svého druhu na světě. Některé nahrávky obsažené v archivu jsou velmi vzácné, zvláště ty nejstarší jsou cenným (a někdy i jediným) zdrojem informací o zvukové podobě nářečí v minulosti.

Brožura seznamuje čtenáře s historií, současností i budoucností archivu. Představuje způsob sběru jazykového materiálu a zásady terénních výzkumů, katalogizaci zvukových souborů a pořizování jejich transkriptů, vytváření online databáze a nářeční fonotéky.

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Jiří Vomlel: **Bayesovské sítě**

Reysa Alenzuela: **Knihovna Orientálního ústavu**

V EDICI DOSUD VYŠLO:

Markéta Pravdová: **Jak se mluví mezi živly**

Martina Ireinová, Hana Konečná: **Nářečí dříve a nyní**

Martina Ireinová, Hana Konečná: **Slovník nářečí českého jazyka**

Edice Věda kolem nás | Prostory společné paměti

Archiv zvukových záznamů nářečních promluv | Marta Šimečková

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia. Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa. Odpovědná redaktorka Petra Královcová. Dataset Alena Vondráková. Vydání 1., 2024. Ediční číslo 13077. Tisk **SERIFA**[®], s. r. o., Jínonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245

Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:

www.vedakolemnas.cz | www.academia.cz